

УДК 94 (477).06

Н. М. Товстоляк

Криворізький державний педагогічний університет

КАЧАНІВСЬКИЙ МАСТОК ТА ЙОГО МЕШКАНЦІ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д. І. ЯВОРНИЦЬКОГО

Проаналізовано творчу спадщину Д. Яворницького про качанівський маєток та його мешканців. Використані листи відомих культурних діячів та спогади Д. Яворницького про В. Тарновського.

Ключові слова: Д. Яворницький, В. Тарновський, качанівський маєток, мешканці Качанівки, творча спадщина.

Проанализировано творческое наследие Д. Яворницкого о качановском имении и его обитателях. Использованы письма известных деятелей культуры и воспоминания Д. Яворницкого о В. Тарновском.

Ключевые слова: Д. Яворницкий, В. Тарновский, качановское имение, обитатели Качановки, творческое наследие.

In the article analyzed D. Yavornytsky's creative inheritance about kachanivka's Estate and it's inhabitants. The outhoress used the cultural workers letters and D. Yavornytsky's memoirs about V. Tarnovsky.

Key words: D. Yavornytsky, V. Tarnovsky, Kachanivka's Estate, kachanivka's inhabitants, the creative inheritance.

У другій половині XIX ст. на території українських губерній існувало чимало дворянських маєтків, що славилися своїми культурними та мистецькими традиціями, але серед найбільш популярних, широко відомих був качанівський маєток дворян Тарновських у Чернігівській губернії. У числі перших власників Качанівки у середині XVIII ст. були дворяни Качановські, фельдмаршал, президент Малоросійської колегії граф П. О. Рум'янцев-Задунайський, маршалок дворянства Ніжинського повіту, громадський діяч Г. Я. Почека. Вони багато зробили для розвитку маєткового господарства, палацово-паркового комплексу. Однак слава про Качанівку поширюється з середини 30-х років XIX ст. за Григорія Степановича Тарновського. З цих часів у маєтку жило багато народу – власники та їх численні родичі, місяцями гостювали та працювали визначні митці минулого.

З 70-х років XIX ст. у качанівському маєтку існував музей українських старожитностей Василя Васильовича Тарновського (1838–1899), а його власник із захопленням збирав історичні пам'ятки, значну частину яких складали козацькі реліквії. Це не було даниною моді того часу – власник, його родичі, сусіди належали до старовин-

них шляхетних козацьких родин українського та європейського походження. Молодий історик Дмитро Іванович Яворницький, вивчаючи історію українського козацтва, добре знав про Качанівку Тарновського, її історико-культурні скарби та традиції.

Про Качанівку написано багато, але ґрунтового опису маєтку періоду володіння ним родиною Тарновських немає, свідчення про садибу та її мешканців у XIX ст. розпорошені по сторінках мемуарної літератури, найціннішими з них залишаються спогади М. В. Тарновського та Д. І. Яворницького [9; 11]. Цікаві дані про Качанівку можна знайти в п'яти випусках «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького». Об'єктом статті обрано історію качанівського маєтку як визначного історико-культурного осередку XIX – початку XX ст., предметом – опис садиби Качанівка та її мешканців у творчій спадщині академіка Д. І. Яворницького, основним завданням – висвітлити стосунки власників качанівської садиби та інших її мешканців, їх вплив на розвиток української культури.

Знайомство Д. І. Яворницького з родиною Тарновських розпочалося у Санкт-Петербурзі у 1885 р. на квартирі історика Миколи Івановича Костомарова, а потім продовжилося за життя В. В. Тарновського. Їх стосунки знайшли своє відображення в епістолярній спадщині Д. І. Яворницького, його спогадах про В. В. Тарновського, спогадах М. В. Тарновського про В. В. Тарновського.

З перших днів знайомства між Дмитром Івановичем та Василем Васильовичем встановилися відносини людей, яких об'єднував спільний інтерес до української минувшини, збирання історичних пам'яток, пропаганди української історичної спадщини. Одразу ж В. В. Тарновський запросив Дмитра Івановича в Качанівку для знайомства з музеєм українських старожитностей та іншими мистецькими скарбами, але відвідав садибу Д. І. Яворницький лише влітку 1887 р. після повернення зі Соловецького монастиря, куди він виїхав, щоб відвідати могилу знаменитого кошового отамана П. І. Калнишевського та для розшуку матеріалів у монастирському архіві.

Є непрямі свідчення про те, що у 1885–1887 роках родина Тарновських та Д. І. Яворницький часто зустрічалися, а Дмитро Іванович надавав Василю Васильовичу допомогу в роботі над каталогом музею українських старожитностей, що знаходився в Качанівці. Зокрема, аналіз листів Євгена Захаровича Корбута (? – після 1918), доброго знайомого Д. І. Яворницького, свідчить, що у березні 1887 р. (ще до візиту Дмитра Івановича Яворницького до Качанівки) вони були у дружніх стосунках. Так, у листі від 30 березня 1887 р. Є. З. Корбут пише: «Отож маите карту пане отамане, дивиться та любуйте ридные миста, аж до завтрашнего вечера, а там вечерком пришлите назад: бо

у середу в пивдня поиду у Качанівку. Як приїду назад, то зараз до Вас збігаю, а поки це ще буде так. Бувайте здоровеньки та веселі. Куринний да ще и пушкар. Е. Корбут» [4, с. 227]. Як бачимо, лист написано українською мовою, але російськими літерами. Він свідчить про дружні відносини між Д. І. Яворницьким та Є. З. Корбутом.

Полковник Є. З. Корбут доводився близьким родичем В. В. Тарновському – з 1876 р. був чоловіком Олександри Василівни Тарновської (1854–1918), рідної сестри дружини Василя Васильовича Софії Василівни Тарновської. До того ж Олександра та Софія були троюрідними сестрами Василя Васильовича. Є. З. Корбут захоплювався фото, був відомим фотографом. На його підтримку та майстерність сподівався Дмитро Іванович, коли готував до друку видання з історії козацтва. До того їх поєднував інтерес до історичних пам'яток, що відчувається зі змісту листів. У Качанівці Є. З. Корбут був постійним мешканцем, навіть у новорічні свята [4, с. 227].

Д. І. Яворницький відвідав Качанівку лише влітку після повернення зі Соловецького монастиря. Метою його приїзду було не лише знайомство із садибою та українським музеєм Тарновського. Дмитро Іванович разом з В. В. Тарновським та фотографами планував влітку здійснити подорож козацькими місцями Запоріжжя. Подібна експедиція була вигідною справою для Д. І. Яворницького, фінанси якого не дозволяли самостійно зробити зйомку історичних місцевостей та пам'яток, фото яких були необхідні для видання «Запорожжя в залишках старовини українського народу». У першій половині червня 1887 р. Д. І. Яворницький приїхав до Качанівки. У знаменитому альбомі почесних гостей Качанівки він залишив свій автограф: «1887 года, 4 июня, ровно в стодвенадцатую годовщину уничтожения Запорожской Сичи посетил очаровательную Каченовку Дмитрий Иванович Эварницкий, возвратясь с Соловецкого острова после розыскания на нем могилы последнего кошевого атамана Петра Ивановича Кальнишевского» [3, с. 244].

Про свої плани щодо подорожі на Запоріжжя та враження від побаченого на Соловках Д. І. Яворницький 16 червня 1887 р. написав своєму другові Я. П. Новицькому з Качанівки. Спочатку він мав виїхати один, потім до нього приєдналися б В. В. Тарновський зі своїм вірним камердинером Марком, полковник Є. З. Корбут, історик та етнограф В. П. Горленко та художник Ф. Ф. Бондаренко [13, с. 176]. У Качанівці Дмитро Іванович уважно вивчав козацькі старожитності музею В. В. Тарновського, який знаходився на другому поверсі палацу, гармати, портрети гетьманів, визначних представників козацької старшини, що були в палаці.

Перебування в маєтку стало добрим відпочинком для Дмитра Івановича. Не випадково син В. В. Тарновського, теж Василь, згадував

у своєму листі до Д. І. Яворницького про вечірні прогулянки, пікніки вночі в парку разом із художником Хомою (Фомою) Бондаренком, Архипом Петровичем, Іваном Герусом (можливо – вчителі), гувернантками. Василь Тарновський писав: «Память о Вас осталась всей Качановке и часто вспоминали вечером: а жалко, что нет кошевого...» [8, арк. 1].

Їх тісні стосунки тривали й надалі, у 1888 р. Д. І. Яворницький брав активну участь у підготовці каталогу музейної колекції В. В. Тарновського, про що можна дізнатися з листів знаменитого фотографа І. Ф. Барщевського (12, 18 квітня, 29 серпня 1888 р.) [1], російського художнього та музикального критика, історика мистецтва В. В. Стасова (1, 19 квітня 1888 р.) [6] та В. П. Горленка (21 липня 1888 р.) [2]. За активною участю Д. І. Яворницького була організована поїздка І. Ф. Барщевського до Качанівки для проведення фотозйомки скарбів музею українських старожитностей В. В. Тарновського. На жаль, поки ще невідома доля фото, зроблених І. Ф. Барщевським. Завдяки рекомендації В. В. Стасова І. Ф. Барщевський погодився відвідати Качанівку, що підтверджує його автограф у Качанівському альбомі.

У 1888 р. Дмитру Івановичу не довелося відвідати Качанівку, але його цікавило все, що відбувалося в садибі, особливо коли там був І. Ф. Барщевський. Всю інформацію йому надавала Софія Василівна, дружина В. В. Тарновського. Напередодні приїзду І. Ф. Барщевського у вересні вона писала Дмитру Івановичу: «В Качановке по обыкновению перебивало много народу: был иностранец Морган, интересующийся историей Украины, остался очарован Качановкою и гетманским гостеприимством (как он выразился). Был чех писатель Томек. Словом музей приобретает славу. Были наши профессора из Одессы и Москвы» [7].

Зовсім інший опис Качанівки того ж часу надає В. П. Горленко, який був постійним гостем маєтку. 21 червня 1888 р. він повідомляє Д. І. Яворницького про те, що був у Качанівці, де «по обыкновению много народа и, по обыкновению же, выносишь из нее впечатление хорошего, но не серьезно стоящего дела... Дайте сюда строгого знания, серьезности – отбросьте окружающую пустоту и фальш – и все имело бы другой вид» [2, с. 116-117].

Доля Качанівки та її мешканців привертала увагу Д. І. Яворницького й після смерті подружжя Тарновських та продажу маєтку відомому підприємцю, меценату, колекціонеру П. І. Харитоненку. Дмитро Іванович допомагав Б. Д. Грінченку впорядковувати колекції музею В. В. Тарновського та готувати його до відкриття. Цікаве те, що новий власник маєтку, П. І. Харитоненко, відомий колекціонер творів

мистецтва та меценат, неодноразово бував у справах в Катеринославі, але поки ще його стосунки з Д. І. Яворницьким не простежуються.

Через 50 років після відвідування славнозвісної Качанівки Д. І. Яворницький написав свій нарис про В. В. Тарновського. Перед тим він звернувся до історика Н. В. Полонської-Василенко за інформацією про долю родини Тарновських [14]. Наталя Василівна надала необхідну інформацію про смерть В. В. Тарновського та членів його родини, еміграцію В. В. Тарновського (сина) [5].

Праця Д. І. Яворницького «В. В. Тарновський» до останнього часу залишається загадковою, написаною «езоповою мовою». Разом із тим – це один з найкращих описів качанівського маєтку та його мешканців. Лише багаторічне ґрунтовне вивчення історії маєтку може розкрити справжні причини такого відношення Дмитра Івановича до В. В. Тарновського. Коротко проаналізуємо сторінки твору, присвячені качанівському маєтку.

Опис маєтку починається з під'їзних чотирьох алей довжиною три версти на схід, захід, північ, південь: дубова, грабова, ясенева, клен. У середині алей – церква, біля розкішного палацу – великі гармати часів Б. Хмельницького. На ганку Дмитра Івановича радо зустрічали Василь Васильович з дружиною та невідомі пан та пані, з якими його познайомили. Це був полковник Є. З. Корбут та його дружина. Дмитро Іванович значно збільшив довжину алей, але, як ми знаємо, з подружжям Корбутів він був давно знайомий. Разом з цим, Дмитро Іванович дуже добре запам'ятав одяг слуг та власників: «За панамися стояло декілька чоловіків покойових, які були одягнуті в гарні червоного сукна кунтуші з широкими вільотами, обшитими по краях золотими та срібними позументами. Сам пан господар, на превелике мое диво, був одягнутий в просту сукняну чумарку, правда, чумарку гарного сукна, а все ж таки чумарку» [11, с. 141].

Велика зала палацу вразила Дмитра Івановича: «На всіх стінах, од верху до низу, висіли портрети гетьманів, полковників, генеральних суддів, осавулів, митрополитів, архієреїв, гетьманш, дружин полковникових, різних жінок «панського достоїнства». На підлозі, по під стінами, стояли гарного виробу шафи, де лежали булави, перначі, дорогі шаблі, розкішні сідла, і чого-чого тільки там і не було?» [11, с. 142]. На круглому, інкрустованому, оббитому бронзою столі лежала розгорнута, із золотим обрізом, книга, у якій гості залишали свої підписи.

За столом у парадній їдальні сиділо більше десяти чоловік, крім яких були домашні: лікар, гувернер, учитель, діти Тарновського – Васючок та Соня. Старший камердинер Марк розносив страви, його син, студент Київського університету, сидів укупі з іншими за столом,

батько обслуговував і його. Обід був багатий – з винами, старими медами, різними фруктами та цукерками [11, с. 143]. Дмитро Іванович правдиво описує домашній обід, але далі у розповіді про свого батька Василь Васильович описує його як п'яницю, що не зміг зберегти своє майно (його батько був визначним діячем пореформеного періоду середини XIX ст.). Можна припустити, що цей діалог Д. І. Яворницький включив свідомо, адже в радянські часи, після трагедії голодомору, не можна було позитивно описувати багатого поміщика.

Значний інтерес викликає опис парку: «Спустившись по широких кам'яних сходах... усі опинилися у розкішному та великому парку, якому не видно було ніде кінця. Всього парку було у Василя Васильовича 500 десятин. У парку кидалася у вічі надзвичайна чистота та планомірність розбивки. Всі доріжки в ньому, як прямі, так і бокові – поперечні, були вирівняні, утрамбовані, усипані піском і по обох боках обсажені низькорослими декоративними рослинами. Кидалася у вічі і та велика сила розкішних троянд, які висаджені були в одну лінію перед палацом, навпроти вікон та дверей, що виходили в парк. Окрім троянд, та скільки ж було інших квітів! Білих, синіх, блакитних, жовтих, жовтогарячих, червоних, яких понасаджено було в кругах, чотирикутниках, сегментах та на грядках! Аж дух тобі забиває, аж ряботить тобі в очах. Там, де з прямолінійними доріжками сходяться бокові, поставлено мармурові або металеві статуї українських визначних осіб – поетів, письменників, учених, художників. Або замість статуй, поставлено колони, а на погруддях видатних людей, дорогі вазони, де висаджено всіляких кольорів квіти» [11, с. 144-145].

Чудовий опис, але крім Д. І. Яворницького про колекцію скульптур українських визначних діячів літератури та мистецтва в Качанівському парку більше ніхто не згадував. М. В. Тарновський пригадав лише про захоплення В. В. Тарновського парковим мистецтвом, паркові мармурові скульптури [9, с. 173].

До нашого часу залишається предметом дискусій місце знаходження музичного павільйону, в якому композитор М. І. Глінка писав та виконував свої твори. За традицією альтанкою Глінки називають кам'яний павільйон на пагорбі Майорського ставу. Дмитро Іванович називає павільйоном Глінки паркову споруду з дерева. Цікаво читати про так званий «чорторий», який утворився на місці зруйнованого паводком млина, про плаваючий острів, який вітер пересував по ставку. З публікації Дмитра Івановича та спогадів жителів Качанівки, Петрушівки та Власівки відомо про весілля В. В. Тарновського, коли біля палацу було влаштовано фонтан горілки виробництва власного горічаного заводу у Власівці.

З теплотою згадує Д. І. Яворницький про Софію Василівну Тарновську, дружину власника садиби, яку він називає «добрим генієм»

[11, с. 148], але того не можна сказати про самого Василя Васильовича. Автор змальовує особу амбіційну, гарячу, уперту, яка не пройшла ні гімназії, ні університету, не знала іноземних європейських мов. Можна посперечатися з Дмитром Івановичем, тому що В. В. Тарновський отримав не лише ґрунтовну домашню освіту, але й закінчив пансіон у Москві, а також учився в Київському університеті Св. Володимира, що зафіксовано в його формулярному списку.

Заслуговує на увагу сюжет про художника, який у склепінні під палацом на старих картинах малює нові портрети. Одного дня вранці Дмитро Іванович зустрівся на алеї з Є. З. Корбутом, який таємно від власників маєтку показав йому приміщення під палацом, де працював художник Васько. Художник записував свіжими фарбами зображення на старовинному портреті. Це вразило Дмитра Івановича: «Після такої розмови з Васьком мені дуже сумно було дивитися на книгу «Исторические деятели Юго-Западной России», яку видали у 1883 році професори В. Антонович та О. Бец і до якої вони, як сказано в передмові, «приложили копии с девяти портретов выборных гетманов из коллекции В. В. Тарновского, написанных масляными красками», яка ж наукова вартість такого видання?...» [11, с. 151].

Насправді художник Г. А. Васько (1820 – після 1878) на той час уже був відомим художником, титулярним радником, до якого В. В. Тарновський ставився з повагою, надав йому можливість зробити серію портретів гетьманів з мініатюрних зображень гетьманів, що були в Літопису Величка зі столичної імператорської публічної бібліотеки. Автограф Г. А. Васька також є в книзі почесних гостей Качанівки (між автографами художника Л. М. Жемчужникова та Т. Г. Шевченка), його можна датувати 1857-1858 рр. Про авторство Г. А. Васька та місцезнаходження оригіналів згадано у тексті книги «Исторические деятели Юго-Западной России».

Щодо копіювання творів живопису можна згадати кілька фактів. Так, у вересні 1888 р. С. В. Тарновська висловлює Д. І. Яворницькому свою думку та думку В. В. Тарновського щодо портрету Т. Г. Шевченка, який хотів написати друг Д. І. Яворницького, відомий художник І. Ю. Репін. Вони вважали, що портрет Т. Г. Шевченка краще написати з фото, ніж з копій, що були у В. В. Тарновського. Д. І. Яворницький в свою чергу також порекомендував В. В. Тарновському художника К. І. Масленникова, який зробив для його музею якісну копію запорізького військового прапора, що знаходився в імператорському Ермітажі [11, с. 171].

Є неточності щодо віку дітей В. В. Тарновського. Дмитро Іванович пише, що Петро Тарновський народився вже після його перебування в Качанівці, що після народження його Софія Василівна важко

захворіла, а потім померла. Насправді в Качанівці Дмитро Іванович зустрівся з усіма дітьми Тарновських: Василем (народився 9 березня 1872 р.), Софією (народилася 6 серпня 1877 р.), Петром (народився 15 липня 1880 р.). З Василем вони листувалися ще певний період, у фондах Дніпропетровського національного історичного музею є його два листи. З родиною Тарновських та їх друзями у Дмитра Івановича залишилися дружні та щирі стосунки. Восени 1887 р. В. В. Тарновський надав Д. І. Яворницькому на видання книги 1000 крб, коли наступного року тираж книги було заарештовано, племінник В. В. Тарновського В. М. Юзефович допоміг отримати дозвіл на розповсюдження книги. Ще довго у Дмитра Івановича зберігалися фото, що були зроблені на Запорозжі Є. З. Корбутом, тощо.

Виникає питання: чи втратив пам'ять 80-річний академік Д. І. Яворницький, коли писав свої спогади про В. В. Тарновського? Чи саме така інтерпретація долі В. В. Тарновського потрібна була в середині 30-х рр. XX ст.? Якщо так, то навіщо? Відповідь може бути одна: вчений не втрачав пам'яті, це було написано свідомо для того, щоб розповісти широкому колу радянських людей про винятковість та цінність таких заповідних територій. Дмитро Іванович запропонував певну модель історико-культурного заповідника.

Ситуація ускладнювалася тим, що під час голоду померли майже всі вихованці дитячого будинку, що був розташований у Качанівці до 1932 р. Качанівці загрожувало руйнування, якщо там не буде влаштовано історико-культурний заповідник або санаторій. Рукопис «В. В. Тарновський» учений надіслав до Всеукраїнської академії наук М. М. Федорову [10, с. 139], представники якої відвідали колишній маєток. Але відкрито було лише санаторій для колгоспників. Рукопис залишався в архівах, поки його не було надруковано у 1996 р. – через 60 років після його написання.

Отже творча спадщина академіка Д. І. Яворницького залишається цінним джерелом історії качанівського маєтку, її вивчення має не лише наукове, але й практичне значення, тому що вже майже 30 років існує історико-культурний заповідник «Качанівка» (зараз – національний). Перед істориками, реставраторами, працівниками туристичного бізнесу поставлено багато завдань щодо комплексного дослідження заповідних територій та їх використання. Тому подальша робота над цією проблемою має бути продовжена.

Бібліографічні посилання

1. Барщевський І. Ф. Листи до Д. І. Яворницького / І. Ф. Барщевський // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 1999. – С. 21-22.

2. *Горленко В. П.* Листи до Д. І. Яворницького / В. П. Горленко // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, А. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997. – С. 115–120.
3. Качанівка. Альбом автографів / авт.-упоряд. С. О. Половникова. – К., 2010. – 328 с.: іл.
4. *Корбут Є. З.* Листи до Д. І. Яворницького / Є. З. Корбут // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2010. – С. 227–229.
5. *Полонська-Василенко Н. Д.* Лист до Д. І. Яворницького від 27.01.1935 / Н. Д. Полонська-Василенко // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, А. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997. – С. 431–433.
6. *Стасов В. В.* Листи до Д. І. Яворницького / В. В. Стасов // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд.: С. Абросимова, А. Перкова, О. В. Піцик [та ін.]. – Д., 1997. – С. 525–526.
7. *Тарновська С. В.* Лист до Д. І. Яворницького від 11 вересня 1888. – Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького (ДНІМ). – Арх. 21331.
8. *Тарновський В. В. (третій).* Лист до Д. І. Яворницького від 4 вересня 1887. – ДНІМ. – Арх. 21329.
9. *Тарновський М. В.* Василь Тарновський (молодший). 1837–1899 / М. В. Тарновський // *Хроніка-2000*. – 1997. – Вип. 19-20. – С. 140–188.
10. *Федоров М. М.* Лист до Д. І. Яворницького від 27 лютого 1936 / М. М. Федоров // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 596–597.
11. *Яворницький Д. І. В. В. Тарновський / Д. І. Яворницький // Хроніка-2000*. – 1996. – Вип. 16. – С. 139–172.
12. *Яворницький Д. І.* Лист до Б. Д. Грінченка 17.02.1900 / Д. І. Яворницький // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 48–49.
13. *Яворницький Д. І.* Лист до Я. П. Новицького від 16.06.1887 / Д. І. Яворницький // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 176.
14. *Яворницький Д. І.* Лист до Н. Д. Полонської-Василенко від 24 січня 1935 / Д. І. Яворницький // *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького*: Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упоряд.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова [та ін.]; за заг. ред. Н. Капустіної. – Д., 2005. – С. 196–197.

Надійшла до редколегії 03.11.2010